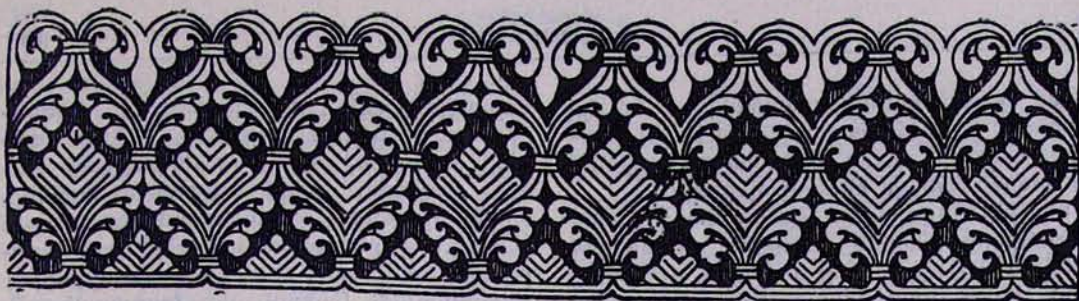

Կ. Ա. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՈՒ ԳՐԶԱՏՈՒՆԸ ԱՆԻՈՒՄ (X—XI ԴԴ.)

Անին միջնադարյան Հայաստանի ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական, այլև եկեղեցական ու մշակութային խոշորագույն կենտրոնն էր: «Անին հիրավի մի վայր է, ուր կենտրոնացված էր ամեն լավագույնն ու նշանավորը այն բոլորի, ինչ կարողացել են ստեղծել հայկական ճարտարապետությունն ու արվեստը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում... Այս մասին են վկայում ամբողջական կամ ավեր փնտրված պահպանված եկեղեցական ու քաղաքացիական ճարտարապետության մեծարժեք բազմաթիվ հուշարձանները, որոնցով այնպես հարուստ է այդ վաղուց լքված, մեզ այդքան մոտ, բայց այժմ անմատչելի դարձած քաղաքը»¹:

Սակայն այսօր մենք կանդրադառնանք «մեծ մայրաքաղաքի» մշակութային կյանքի մի շարք այլ կողմերին՝ ձեռագիր գրքերի, գրադարանների, գրչության գործի հարցերին, որոնք առաջնակարգ դեր ունեն Անիի մշակութային պատմության ամբողջական լուսաբանման համար:

961 թվ. հագրատունի Աշոտ Ողորմած թագավորի օրոք Անին հռչակվեց Հայոց մայրաքաղաք: Բարենպաստ քաղաքական պայմանների, ինչպես և Անիի աշխարհագրական դիրքի հաջող ընտրության շնոր-

հիվ, կարճ ժամանակում Կամսարականների մախկին ամրոցի շուրջն առաջացավ մարդաշատ ու վաճառաշահ մի քաղաք, լի միջնադարյան քաղաքների բնորոշ փոթորկահույզ և եռուն կյանքով:

Հայաստանի տարբեր շրջաններից Անի էին գալիս ինչպես արհեստավորներն ու ազնվականները, այնպես էլ հայ մշակութային գործիչները: Մեծ է եղել անեցիների սերն ու ձգտումը ամենաբազմազան արհեստների և արվեստների նկատմամբ:

Թորոս Թորամանյանը գրում է. «Անիի մեջ ամենահասարակ տներու դռների և օջախների վրա փորագրված զմայլելի քանդակագործությունները ցույց կուտան, որ այնտեղ իշխաններու և ազնվականներու միայն հատուկ չէր տեղը դեպի գեղարվեստը, ամեն դասի ժողովուրդ վարակված էր անոր սիրով»²:

Անին չդարձավ Հայաստանի սոսկ քաղաքական և տնտեսական կենտրոն: Ժուտով այնտեղ տեղափոխվեց նաև երկրի հոգևոր կենտրոնը՝ Հայոց կաթողիկոսարանը: Մինչ այդ կաթողիկոսարանը Արգիմաշում էր, որտեղ Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսը «...ուզեց Հայրապետական Աթոռին հաստատուն ձեռք տալ և նորո-

¹ Վարդգես Հարությունյան, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 88:

² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ 819:

գեաց զտուն կաթողիկոսարանին, որ կը գտնուէր ի գիտաքաղաքին Արգինայ, Ծիրակ գաւառի մէջ»¹: Արգինայում գործում էր քարծր տիպի հոգևոր դպրոց²:

Խաչիկ Արշարունու մահից հետո Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Սարգիս Սևանեցի (992—1019 թթ.), որի առաջին գործերից մեկը եղավ կաթողիկոսարանը մայրաքաղաք տեղափոխելը: Բնականաբար Անի տեղափոխվեց նաև կաթողիկոսարանի հարուստ մատենադարանը, որը դեռ Արգինայում եղած ժամանակ հարստացվել էր նոր ձեռագրերով³: Մայրաքաղաքն այդ ժամանակ ապրում էր շինարարական բուռն կյանքով: Նշանավոր Տրդատ ճարտարապետի ղեկավարությամբ կառուցվում էր փառահեղ Մայր տաճարը: Մատենագրական աղբյուրները և վիմագիր արձանագրությունները վկայում են, որ Անիում հարուստ մատենադարան ուներ ինչպես հազարաւորյալ արքունիքը, այնպես էլ մի շարք եկեղեցիներ: Արքունական մատենադարանի մասին տեղեկության հաճախում ենք Սարգիս վարդապետ Սևանեցու գրած հիշատակարանում, որը պահպանվել է 999 թվականի մի ձեռագրում. «Յամի յորում էր հայ թուականս ՆՂ (1041) և վճարեցաւ ի մարդկանէ արքայն Հայոց մեծիմաստն Յովհաննէս, գտի եւ Սարգիս վարդապետ զգիրքս զայս յարքունական տան զանձուն... իսկ իմ հալեցեալ խնամով ի գրանցիցն, եւ ըստ սովորական մեր ախորժակացս զյոքունս բացեալ ի բանսն քերկրէի, եւ սա զատուցեալ զընկերացն կայր կարաստ ձեռին առ ինքն կարկառելոյ, զոր ապա ստեալ իմ ընդ իս տաւ...»⁴:

Անիի մատենադարանները ունեին քարձրանաչակ կահավորվածություն: Այդ են հատուտորում Անիից հայտնաբերված և Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող փայտե գրակալները, որոնք զարդարված են գեղարվեստական

փորագրությամբ⁵: Մայրաքաղաքի եկեղեցիները, ինչպես և շրջակայքի խոշոր վանքերը՝ Հոռոմոս, Բագնայր, Խծկունք, Արջուռիմ, նույնպես ունեին մատենադարաններ, որոնք մշտապես հարստանում էին տեղում կատարվող ընդօրինակությունների և նվիրատվությունների շնորհիվ: Ապղարիպ Դահլավունցին Անիում իր կառուցած Ս. Փրկիչ եկեղեցու պատին թողած արձանագրության մեջ, այլ նվերների հետ մեկտեղ, հիշատակում է նաև եկեղեցուն նվիրած ձեռագրերը՝ Ավետարան, Տոմարան, ապա Հին և Նոր Կտակարանները, որոնք նորոգել է տվել. «Յամս Աստուածապատի եւ հոգևոր տեսուն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան Սմբատս, որդւ Գագկա Շահնշահի, ի ՆԶԵ (1036) թուականիս, եւ Ապղարիպ մարզպան որդի Գրիգորո իշխանի եւ թոռն Ապուղանի, եւ եղբայր Վահրամա եւ Վասակա, շինեցի զՍուրբ Փրկիչս ի մայրաքաղաքս յԱնի շատ ջանի եւ մեծածախ գանձի... եւ զարդարեցի ոսկով եւ արծաթով եւ ակամրք պատուականաւ, եւ ետու Աւետարան եւ Տոմարան եւ նո[րոգեցի Հ]ին եւ Նոր Կտակարանաւ եւ կանգնեցի միլ առ Սուրբ Փրկչիս...»⁶: Ձեռագրի նվիրատվության փաստ արձանագրող հիշատակություններ կան նաև այլ եկեղեցիների պատերի վրա: Հետաքրքրական է Առաքելոց եկեղեցու մի արձանագրությունը՝ գրված 1058 թվականին, որ ունի Գրիգորը նշում է ոչ միայն Ավետարան նվիրելու, այլև այն մասին, որ ինքը Ավետարանը գնել էր 4000 դրամով. «Ի Ծ եւ Է ի թուականութեան հայոց, շնորհիւն Աստուծոյ ցանգացող Էդա եւ Գրիգոր վասն իմ մեղուցեալ հոգոյս ի յարկի Սուրբ Առաքելոց. կանգնեցի սուրբ իմ խաչ, եւ ետ ինձ Աստուած միտք եւ ստացա զԱւետարանս յիմ հալալ եւ յարդար վաստակէ զընեցի Ն դրամ եւ Էտփի ի Սուրբ Առաքելքս...»⁷:

Եկեղեցիներին ձեռագրեր նվիրելը Անիում և նրա շրջակայքում եղել է տարածված երևույթ: Սակայն մայրաքաղաքի ամենախոշոր ձեռագրական հավաքածուն անկասկած կաթողիկոսարանի մատենադարանն էր:

Ընդհանրապես բոլոր դարերում, որտեղ որ հաստատվել է Հայոց կաթողիկոսարա-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1125: Խաչիկ Ա կաթողիկոսի արժույթագրության ժամանակ (973—992) Արգինայում Տրդատ ճարտարապետը կառուցել է կաթողիկոս եկեղեցի և երեք այլ եկեղեցիներ, ինչպես նաև մատենադարան-գրասենյակ կաթողիկոսարանի շենքերի:

² Ա. Մովսիսյան, Ռուբլագներ հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X—XV դդ.), Երևան, 1958, էջ 273:

³ Ստեփանոս Տարոնացի, Պատմություն տիեզերական, Ա. Պետերբուրգ, 1885, էջ 185:

⁴ Հ. Ղ. Ավետիսյան, Երևան, Վենետիկ, 1880, էջ 50:

⁵ Բարկեն Առաքելյան, Քաղաքները և արևմտյանը Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հատոր I, Երևան, 1958, էջ 207:

⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 44—45:

⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 13:

նը, այն ունեցել է իր հարուստ մատենադարանը, լինի դա Վաղարշապատում, Դվինում, Անիում թե հեռավոր Հոռմկլայում: Պետրոս Գետադարձին ուղղված նամակներից մեկում Գրիգոր Մագիստրոսը կաթողիկոսից խնդրում է Անանիա Ծիրակացու մատյանը՝ «ՔԱՆԿԻՆՈՐ», որը գտնվում էր Անիի կաթողիկոսարանի մատենադարանում: Ինչպես երևում է Մագիստրոսի մի այլ նամակից, կաթողիկոսը չի մերժել նրա խնդրանքը և, Ծիրակացու անմահ երկից մի օրինակ ընդօրինակել: տալով, ուղարկել է Գրիգոր Մագիստրոսին, որը նրանով արաջնորդվում է Սանահինի իր քարձր քրիստոնեական ուսուցանելիս¹⁰:

Կաթողիկոսարանի մատենադարանի մասին հիշատակության ենք հանդիպում Սաղմոսավանդում 1195 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում: Սակայն այդ հիշատակությունը առավել արժեքավոր է, որովհետև տեղեկություն է պարունակում այն մասին, որ կաթողիկոսարանում նաև ձեռագրեր էին ընդօրինակվում: Գրիգ Մարկոսը, նշում է, որ ընդօրինակել է Մարկավագ քահանայի գրած ընտիր օրինակից, որը իր հերթին ձեռագիրը («Հոչումն ընծայությունն Կիրիլի Երուսաղեմացու») ընդօրինակել էր Անիի կաթողիկոսը, ձեռքի տակ ունենալով քաղում օրինակներ: «... գրեցի փանաբարով լընտիր և յազմիւ արիւնակէ, զոր Սարկաւագ քահանայ ապաստոր Սորոք կաթողիկէի մեծի, որ յԱնի, ի քաղմաց օրինակաց ի ձեռն և այլոց գիտնականաց, զառաքելաբան արեալ հաւաքեաց ի մի դիր և շարադրեաց իւրով ձեռամբ, ի դիրարկոր մտաց և գիտութեան...»¹¹: Խոսքն այնպէս էր հղում հայտնաբերված «Սարկավագի» հայ գիտության և մշակույթի մեծաքանակ մշակի մասին: Ե, որն Անիում ունեցել է պարոց և «... իբրև գիմաստուն մեղու՝ քարձեալ լանդանս մտաց՝ գծադիկս յերանգոց գունոց հոտոց և հաւնաց՝ թերեր ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան ի քաղաքամայրս Անի, և ի հարմեր գտուն իր փարթաւութենէ անտի: Ընդ քակ բոլորեմ զմանկունս գիտեալ խոնարհաբար և ախորժելի սիրով ուսուցանել զխորհիւ և զխորհիւ իրա»¹²:

XI դարում Անին ապրում էր բուն մշա-

կության լյանքով: Մեկը մյուսի ետևից վեր էին խոյանում մայրաքաղաքի շքեղ տաճարները: Անիի դպրոցներում դասախոսություններով հանդես էր գալիս Գրիգոր Մագիստրոսը: Գրչության համար գործածության մեջ է մտնում թուրքը, որի հրճագույն նմուշը X դարից է: Ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Անիի կաթողիկոսարանի մատենադարանից կարող էին քաղված լինել նաև հայերեն հնագույն թղթե ձեռագրի արժեքավոր նյութերը: Այդ ձեռագրի հազարամյակը լրանում է 1981 թվականին¹³:

Կաթողիկոսարանի մատենադարանից է օգտվել և հավանաբար հենց Անիում էլ գրել իր «Պատմությունը» Ստեփանոս Ասողիկը («Պատմություն տիեզերականը» նա ավարտել է 1004 թվին): Հիշատակարանում Ասողիկը նշում է, որ «Այս ամ երբեք տասան է հայրապետության Տեառն Սարգրսի, տիեզերափայլ և մեծաշնորհ հովուապետի, զորոյ զհրամանն ընկալեալ ի վեր քան զկար իմ՝ զհնազանդութեան օրէնսն կատարելով՝ աղքատիմաց քանիցք զքանս յիշատակի գրեցի»¹⁴: Իր «Պատմությունը» Ստեփանոս Ասողիկը գրել է Սարգիս Սևանեցի կաթողիկոսի հրամանով: Վերջինս, ինչպես նշեցինք, աթոռակալում էր Անիում: Մանուկ Աբեղյանը Ասողիկի մասին գրում է. «Ստեփանոս Ասողիկն եղել է իր ժամանակի քանիքում վարդապետներից մեկը: Նա լավ տեղյակ է Ս. Գրքին, հմուտ է արտվածաբանական խնդիրներին, որոնցով սիրում էր զբաղվել...»¹⁵: Ասողիկի այս հակումները, ինչպես և իր քարձարժեք աշխատության ստեղծման համար անհրաժեշտ նյութերն ու աղբյուրները անպատճառ պահանջում էին ձեռքի տակ ունենալ մեծաթիվ գրականություն, որայիսին պատմիչը կարող էր գտնել պատվիրատու կաթողիկոսի տնօրինած մատենադարանում, մանավանդ որ ինքն էլ եղել է կաթողիկոսարանի աշխատողներից մեկը, «... շրջագայել է վանքերը և զբաղվել՝ եկեղեցու հոգսերով»¹⁶:

¹³ Մոտ ապագայում Մաշտոցյան Մատենադարանը լույս կընծայի «Հայերեն հնագույն թղթե ձեռագիրը» ալբյուրիցական անանդությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով:

¹⁴ Ստեփանոս Տարոնացի, ճշվ. աշխ., էջ 285:

¹⁵ Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, հատոր Բ, Երևան, 1968, էջ 564:

¹⁶ Լ. Բարսեղյան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, Երևան, 1981, էջ 115:

¹⁰ Արտաշես Մաթևոսյան, Նորից Ծիրակացու «ՔԱՆԿԻՆՈՐ» մասին, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1981, № 2, էջ 225—229:

¹¹ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատոր Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 595:

¹² Մատենադարան ձեռ. № 2680, Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 337, 242:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 988 ձեռագիրը գրվել է 1046 թվականին Պետրոս Գևորգյան կաթողիկոսի պատվերով, Գևորգ գրչի ձեռքով: Պարունակում է Հովհաննես Ոսկերեքացի ճառերը (Յովհաննես Ոսկերեքացի, ճառք): Ձեռագիրն ունի քաղական ընդարձակ հիշատակարան, որից բերում ենք մի քանի հատված. «Եւ տէր Պետրոս, շնորհին Աստուծոյ Հայոց կաթողիկոս, ցանկացող եղևալ այսմ աստուածաճառ ճառիցս Յովհաննէս Ոսկերեքացի, մեծ փափաքանաւք եւ յորդորանիտ կամար ստացա զստացումսն ի նշանատր եւ ճշգրիտ գաղափարն յիմաստնոյ Խորհեւ, առն ճարտար գրչի... գրեցաւ աստուածագիծ պատգամս այս ի թուականիս հայոց յորում Ն՛ԼԵ էր, իոյիք տիոնին Հոռոմոց՝ յերեստաներորդոյ ամին, ի թագաւորութեանն Մոնոմախա կայսեր... գրեցաւ եւ կազմեցաւ գիրքս այս ձեռամբ իմով Գևորգայ նուաստ գրչի...»¹⁷: Ձեռագրի մի շարք այլ էջերում կան փոքրածախի հիշատակարաններ, նույնպիսի կամ նման թովանդակությամբ. «Զտէր Պետրոս Հայոց կաթողիկոս զստացող գրոցս Անհասից յաղաթս յիշեալիք, և դուք յիշեալ յիշիք ի Տէրն Յիսուս»¹⁸: Ձեռագիրը գրվելու տարին (1046 թ.) կաթողիկոսը իր աթոռանիստում՝ Անիում էր, որ և պետք է կարծել, գրել է տվել այդ ձեռագիրը: Այդ ժամանակվա Հայոց կաթողիկոսի և կաթողիկոսարանի հնարավորությունների մասին կարելի է դատել Մատթեոս Ուոհայեցու հետևյալ վկայությունից. «Երբ հայրապետական Աթոռին նստած էր տէր Պետրոսը, իսկ Աթոռն էլ գտնվում էր Հայաստանում, նա ուներ հայոց թագավորներից որպէս հայրենից նվեր ստացած կալվածքներ՝ հինգ հարյուր անվանի, ընդարձակ, շահութաբեր և շատ ընտիր գյուղ... Հայրապետի վեհարանում մշտապես լինում էին տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ և վաթսուն վաներեց, ինչպես և հինգ հարյուր աշխարհական: Հայրապետական Աթոռը ոչնչով չէր գիշում հայոց թագավորական գահին: Եկեղեցիներն ու հայրապետանոցը լի էին քազում և անհամար, զարմանալի մեծության զարդերով, որոնք նախկին թագավորներն էին հաստատապես նվիրել անցյալի հայրապետ-

ներին»¹⁹: Պետք է կարծել, որ վեհարանում գտնվող վաթսուն վաներեցների մի մասը զբաղվում էր գրչությամբ, թարգմանությամբ, կազմարարությամբ և նման գործերով: Հավանաբար դրանցից մեկն է եղել և վերոհիշյալ ձեռագրի գրիչ Գևորգը: Հետևաբար ձեռագիրը ստեղծվել է կաթողիկոսարանում, որը Անիում էր:

Վերը ասվածը ստիպում է մեզ ընդունել Անիում գրչության արվեստի առաջացման մասին եղած որոշ կարծիքներ: «Իր գրչության դպրոցն ուներ նաև Անի մայրաքաղաքը,—գրում է Թ. Հակոբյանը,— Անիի դպրոցը, սակայն, ձևավորվել է մեզ հետաքրքրող ժամանակից մի փոքր ուշ և հիմնականում գործել է XII—XIII դարերում»²⁰: Վերոհիշյալ դարերը գրչության և մանրանկարչության արվեստի բուռն վերելքի ժամանակներ են եղել ոչ միայն Անիում, այլև ողջ Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում: Սակայն չմոռանալ, որ Անիի զարգացումն ու ծաղկումը միանգամայն համընթաց են եղել նրա մշակույթին, դպրոցին ու գրչությանը, և XI դարում մայրաքաղաքի զարգացման քարձր մակարդակը պայմանավորված է նաև այդ գործոններով: Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Ինչպես Բագրատունյան Անին էր կուլտուրայի օջախ, որտեղից այն տարածվում էր Հայաստանի այլ վայրերը, այնպես էլ գրիչների կուլտուրան ծավալվում էր այնտեղից»²¹: Խոսքն այստեղ վիճաբար գրիչների մասին է, որոնց անուններին այնքան հաճախ ենք հանդիպում Անիի գեղեցիկ և գրագետ գրված արձանագրություններում: Բայց չէ, որ այդ գրիչները քարերի վրա գրելով չէ, որ գրանաճաշ ու գրիչ էին դառնում: Մայրաքաղաքն ուներ ինչպես թագմաթիվ տարրական, այնպես էլ քարձր տիպի դպրոց, որը գործում էր կաթողիկոսարանին կից: Անիի դպրոցներն ավարտողներից շատերը զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով, ոմանք դառնում էին ճարտարապետ կամ եկեղեցական գործիչ, զինվորական կամ արքունական պաշտոնյա, սակայն անատարկելի է, որ դպրոցների սաների մի մասն էլ հետագայում զբաղվում

¹⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 988, էջ 284բ, 285ա. հմտ. 4. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 226—231:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 231:

¹⁹ Մ. Հակոբյան, Անիի սրբանություն, Նրևան, 1950, էջ 336:

²¹ Սեդրակ Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Նրևան, 1963, էջ 204:

էին հենց ուսուցչությամբ կամ գրչությամբ: Դեռ ավելին, տեսանք, որ ձեռագրերն այդ ժամանակ բավական թանկ էին, իսկ «գրչությամբ պարապողներն այդ արհեստով հոգում էին իրենց, ինչպես և մերձավորների ապրուստը...»²²:

Մայրաքաղաք Անիի գիտության և մշակույթի, գրականության ու արվեստի մի օր-

րան էր արդեն X—XI դարերում: Ուստի այդ ժամանակին պետք է վերագրվի նաև Անիի գրչության դպրոցի հիմնադրումը: Վերը նշված փաստերը այդ են հաստատում:

Անի տեղափոխվելուց հետո մայրաքաղաքի առաջնակարգ մշակութային օջախներից մեկը դարձավ Հայոց կաթողիկոսարանը, իր համբավավոր դպրոցով, հարուստ Մատենադարանով և գրչատնով:

²² Բ. Յոսեփյան, Աշխ., էջ 320:

